

можливих тактичних варіантів рішення; д) оцінка правильності рішення; е) реалізація рішення.

Ухвалення тактичного рішення залежить від слідчої ситуації у цей момент розслідування, компоненти якої впливають на ухвалення рішення. Однак можна констатувати, що названа вище послідовність прийняття тактичних рішень майже завжди є незмінною. Виняток становлять ситуації прийняття рішень у малі часові строки, коли є ймовірність пропуску деяких зі складових прийняття рішення.

Логіка прийняття тактичних рішень передбачає так само причинну залежність його внутрішніх складових між собою. Так, формування загальної мети й конкретних завдань можливо тільки при аналізі вихідної інформації про злочин. Після формування цілей і завдань визначаються можливі засоби й прийоми їхнього досягнення й рішення. Вибір тактичних варіантів рішення здійснюється після визначення можливих засобів і прийомів. Така ж взаємозалежність існує при оцінці правильності рішення і його реалізації.

Після реалізації тактичного рішення складається нова ситуація, для вирішення якої потрібно нове тактичне рішення, прийняте за названою схемою.

Проблеми прийняття тактичного рішення полягають у складності завдань, які стоять перед слідчим і вирішення яких вимагає вміння аналітично мислити, прогнозувати розвиток ситуацій, що виникають у процесі розслідування злочинів.

Список літератури: 1. Белкин Р. С. Криминалистика: Проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. М., 1988. 2. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. М., 2001. 3. Берназ В. Д., Смоков С. М. Рішення слідчого (криміналістичний та психологічний аспекти). Монографія. Одеса, 2005. 4. Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики. Саратов, 1987. 5. Коновалова В. Е., Сербулов А. М. Следственная тактика: принципы и функции. К., 1983. 6. Лузгин И. М. Моделирование при расследовании преступлений. М., 1981.

Надійшла до редколегії 28.11.06

О. М. Храмов

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ, ЙОГО ВИДИ ТА ФОРМИ

Психічне насильство як і фізичне є кримінально-правовою категорією. Але у науці кримінального права не існує єдності думок стосовно визнання психічного насильства чи способом чи засобом вчинення злочину. Так І. Я. Фойницький вказував на те, що фізичне насильство, як і погрози можуть бути засобом вчинення злочину [1, с. 33]. Такої ж думки дотримувався і А. Д. Гаухман [2, с. 3]. Насильство він визнавав саме засобом вчинення злочину. Зараз таку позицію дотримує Н. Іванцова. Вона вважає, що у зло-

чинах, які безпосередньо спрямовані проти особи, насильство виступає засобом вчинення злочину [3, с. 27].

Інші дотримуються протилежної точки зору. Так, І. М. Даньшин вважає, що з позиції теорії кримінального права насильство слід розглядати як спосіб вчинення злочину. Насильство при цьому виступає одним з елементів об'єктивної сторони складу злочину, але воно не є, однак, чимось самостійним від злочинної дії, в такому випадку насильство включається в неї як прийом, частина процесу, складає з ним нерозривну єдність, підкреслює якісну своєрідність злочинної дії – основи об'єктивної сторони, що описана в законі. Вчений не погоджується з тими авторами, які розглядають насильство як засіб вчинення злочину. На його думку, поняття «засіб» охоплює собою ті предмети та пристосування, які використовуються для готування до вчинення злочину, його маскування, усунення перешкод без їх руйнування. Поняття насильства є наскрізним для юридичних наук і визначає їх взаємодію [4, с. 5, 7, 9]. В. О. Навроцький вважає, що насильство може становити як самостійне посягання, тобто кримінальна відповідальність встановлюється за саме застосування насильства – вбивство, тілесні ушкодження, незаконне позбавлення волі. Крім того, насильство може виступати способом вчинення певних злочинів проти особи, проти власності, господарських, посадових [5, с. 13]. До способу вчинення злочину відносить фізичне і психічне насильство і М. І. Панов. Він вказує, що при психічному насильстві злочинному впливу підлягає сфера психіки людини. Такий вплив може бути або психічним насильством, або обманом. При психічному насильстві, яке застосовується, наприклад, у формі погрози, воля суб'єкта паралізується. Винна особа протиправно змінює діяльність суб'єкта або ускладнює її здійснення і тим самим спричиняє шкоду суспільним відносинам... Причому зміна діяльності внаслідок психічного насильства полягає в тому, що потерпілий або вчиняє дії, які відповідають інтересам злочинця або утримується від небажаних для нього дій. Іноді злочинець застосовує психічне насильство до суб'єкта, бажаючи залякати його, викликати страх – погроза вбивством. При обмані змінюється поведінка суб'єкта, в нього створюється неправильне, викривлене уявлення відносно обставин об'єктивної дійсності [6, с. 61].

У цій статті ми надаємо додаткові аргументи стосовно визнання психічного насильства саме способом вчинення злочину. Це має як теоретичне, так і практичне значення. Цією проблемою займалися і займаються такі вчені, як Л. Д. Гаухман, О. О. Піонтковський, І. М. Даньшин, В. О. Навроцький, М. І. Панов та інші. Але наразі немає єдності думок стосовно віднесення психічного насильства та конкретних його проявів до способу чи засобів вчинення злочину. Ми прагнемо долучитися до вирішення окрес-

леної і класифікувати психічне насильство та проаналізувати його основну форму – інформаційну. Саме це є метою роботи.

У кримінальному праві під способом вчинення злочину розуміються ті прийоми та методи, які використовує злочинець. У свою чергу, засоби вчинення злочину – це предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Знаряддя – це предмети, використовуючи які особа вчиняє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти (вогнепальна та холодна зброя, інструменти, транспортні засоби тощо). До інших засобів вчинення злочину можуть бути віднесені підроблені документи тощо. Як відомо, спосіб вчинення злочину є факультативною ознакою об'єктивної сторони складу злочину і стає її обов'язковою ознакою у випадках, коли він: а) прямо передбачений у законі; б) це однозначно випливає із змісту закону, про що свідчить характер дії, яку містить диспозиція кримінально-правової норми.

Більшість вчених, які досліджують проблему способу вчинення злочину, сходяться думками в тому, що спосіб вчинення злочину є системою взаємопов'язаних актів поведінки, що він являє собою якісну характеристику злочинної дії (бездіяльності), що в ньому відображаються певні якості особи злочинця, форма вини, мотив і мета злочину, що він детермінований певними суб'єктивними та об'єктивними факторами. Тобто зміст і значення способу вчинення злочину є більш широкими і не обмежуються лише об'єктивною стороною злочину. Психічне насильство як спосіб вчинення злочину не тільки характеризує злочин, а й самого злочинця, особливості суб'єктивної сторони злочину.

Жорданія І. Ш. наголошує на тому, що спосіб вчинення злочину та засоби його вчинення певним чином між собою співвідносяться. Він вважає, що спосіб вчинення злочину включає в себе не самі знаряддя і засоби вчинення злочину, а підшукування, пристосування, використання і застосування засобів, інших речовин та сил, за допомогою яких і завдяки яким настає злочинний результат. На думку вченого, те, що було попередньою метою, стає засобом для досягнення нової мети. І лише в цьому «засіб» та «спосіб» співпадають [7, с. 17]. Тобто, фактично вчений вказує на те, що у спосіб вчинення злочину входять не самі засоби та знаряддя, а ті дії, які вчиняються за допомогою цих предметів матеріального світу і тому психічне насильство є дійсно способом вчинення злочину, а не його засобом. На його думку, спосіб вчинення злочину – це система взаємопов'язаних, цілеспрямованих актів поведінки, дій, операцій, прийомів по підготовці, вчиненню та приховуванню злочину, вибір яких обумовлений особливостями соціального та природного середовища, особистості, індивіду, характером

об'єкта і предмета злочинного посягання, технічною осначеністю, наявністю співучасників, попередніми відносинами між винним і предметом злочинного посягання, особливостями місця, часу та обстановки вчинення злочину [7, с. 90]. На наш погляд, вчений дає досить широке визначення поняття способу вчинення злочину, включаючи в нього дії по підготовці, приховуванню злочину.

Психічне насильство як спосіб вчинення злочину може створювати самостійну суспільно небезпечну дію, яка характеризує об'єктивну сторону складу злочину і входить як складова частина більш складнішої суспільно небезпечної дії. Такий підхід базується на психологічному аналізі людської поведінки за допомогою певних операційних одиниць. У психології до них відносять: «діяльність» – складна сукупність процесів, які об'єднані загальною спрямованістю на досягнення бажаного результату, який служить рушійною силою такої діяльності, предметним вираженням потреби, яка підлягає задоволенню, і результат цієї діяльності. Діяльність здійснюється шляхом виконання системи дій і складається з них; «дії» – це відносно самостійні акти поведінки, які спрямовані на досягнення певних проміжних цілей по відношенню до цілей діяльності в цілому. Кожна дія здійснюється системою операцій і складається з них; «операції» – це більш елементарні акти поведінки, які входять у склад дії. Операції, в свою чергу, можуть розглядатися як дії по відношенню до тих актів поведінки людини, за допомогою яких вони вчиняються. Вважається, що дії та операції здійснюються шляхом рухів і ними ієрархія актів поведінки в психології закінчується [8, с. 544–546]. І. Ш. Жорданія вважає, що операції, в свою чергу, складаються з більш складних актів, ніж елементарні рухи. Вони створюються комплексом цілеспрямованих рухів, які він називає «прийом». «Прийом» – відносно самостійний комплекс зовнішніх проявів людської активності, за допомогою яких операція здійснюється і з яких вона складається. І тому схему людської поведінки (в тому числі і злочинної) можна представити наступним чином: діяльність – операції – прийоми – рухи [7, с. 16].

Різні прояви злочинного психічного насильства можуть створювати самостійний склад злочину, наприклад, погроза вбивством або входить складовою частиною («прийомом») в іншу більш складну дію («операцію»), наприклад, шантаж при вимагательстві. Але при цьому є або безпосередньо способом вчинення злочину, або входить «прийомом» в спосіб вчинення злочину, який створює більш складна дія. Ні в якому разі психічне насильство не слід відносити до засобів вчинення злочину.

Зуйков Г. Г. вказував на те, що слово, жест, фізичний вплив – це не спосіб вчинення злочину, а лише рухи, за участю яких здійснюються дії, які в комплексі створюють спосіб вчинення злочину

[9, с. 150]. З цим погоджуємося і ми. Інформаційний вплив злочинного психічного насильства полягає в тому, що за допомогою слів, жестів тощо вчиняються певні інформаційні суспільно небезпечні діяння, які наносять або можуть нанести психічну або фізичну шкоду.

Важливим питанням, на наш погляд, є і класифікація психічного насильства за різними підставами. Слід зазначити, що окрім психічного та фізичного насильства як способів впливу на особу, в теорії та практиці виділяють і інші види насильства. Так, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», окрім фізичного та психологічного насильства, виділяє сексуальне і економічне насильство. Під сексуальним насильством розуміється протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї. У свою чергу, економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [10, с. 210].

Окремими вченими виділяються і інші види насильства. Так, Ю. М. Антонян поряд з фізичним та психічним насильством виділяє і інтелектуальне насильство, головною ознакою якого є те, що воно вчиняється службовими особами шляхом оформлення відповідного документа. До цього виду насильства він відносить: перевищення влади або службових повноважень, притягнення завідомо невинної особи до кримінальної відповідальності, винесення завідомо неправосудного вироку, завідомо незаконний арешт або затримання або незаконне поміщення у психіатричну лікарню, переслідування за критику тощо [11, с. 54–55]. Н. В. Дедекаєва вважає, що законодавство України не охопило окремих видів насильства, яке фактично існує. На її думку, останнім часом набув значного поширення такий вид насильства, як корупція, яка пов'язана або з прямим вимаганням хабара державними службовцями від громадян або у створенні таких штучних умов, за яких без хабара вирішити справи стає неможливо [12, с. 57].

Москаль Д. П. під сексуальним насильством розуміє протиправний вплив однієї особи на іншу, який порушує волевиявлення потерпілого і вчиняється з метою задоволення статевого потягу або завдання сексуальної травми. До останньої він відносить будь-які порушення психічної діяльності (страх, шок, хвилювання тощо), які настали у свідомості потерпілої особи внаслідок сексуального насильства, яке вона спостерігала та (або) значала. Видами сексуального насильства, на його думку, є: фізичне (завдання тілесних ушкоджень, побоїв, обмеження волі) та психічне (гіпноз, погроза застосування насильства, знищення, пошкодження май-

на, розголошення відомостей, які ганьблять потерпілого, доведення до безпорадного стану завдяки алкоголю та наркотикам, інші дії – розпусні, добровільні статеві зносини, поширення порнографічних предметів) [13, с. 83–84].

На наш погляд, є недоречним виділяти окремо такий вид насильства, як сексуальне, особливо це стосується кримінального права. Воно є проявом і фізичного, і психічного насильства. Це обумовлено способом вчинення статевих злочинів. Ми вважаємо, що ні корупція, ні так зване «інтелектуальне насильство» не є видами насильства. За кримінально-правовим змістом насильство може бути або фізичним, або психічним. Деякі злочини характеризуються одночасним застосуванням обох цих видів кримінального насильства.

Психічне насильство можна класифікувати на види за різними підставами. Важливим критерієм такого поділу є форма його прояву. Вона може бути інформаційною та позаінформаційною. Інформація може здійснювати негативний, іноді фатальний вплив на потерпілого, викликати істотні емоційні потрясіння, хворобливо впливати на стан всього організму людини, її фізичного та психічного здоров'я. Інформаційний вплив психічного насильства може спонукати до певних дій або відмовлення від їх вчинення в інтересах особи, яка його застосує. Іншою формою психічного насильства є позаінформаційна. До неї відносяться випадки застосування до особи одноразово різних наркотичних та і інших одурманюючих засобів, якщо вони не наносять фізичної шкоди потерпій особі, застосування спеціальних приладів, наприклад генераторів, які істотно впливають на психіку людини.

Важливим для теорії та практики є розподіл психічного насильства залежно від мети його застосування. Воно може бути: 1) поведінковим («класичним» або прямим), яке розглядається як безпосереднє нанесення шкоди об'єктові, а також «вчинення насильства заради насильства». У цих випадках метою вчинення насильницької дії є мета нанесення шкоди іншій людині. Таке насильство характеризується мотивами ворожості та ненависті до потерпілого; 2) структурне або інструментальне психічне насильство. Цей вид характеризується досягненням мети, яка не пов'язана з нанесенням прямої шкоди. Таким чином досягається інша мета, яка не пов'язана з бажанням нанести фізичну або психічну шкоду потерпілому. Наприклад, корислива мета при вчиненні розбою.

Залежно від того, чи мала місце провокація психічного насильства з боку потерпілого, воно може бути : 1) пов'язаним з провокуючою поведінкою потерпілого; 2) не пов'язаним з провокуючою поведінкою потерпілого. Поведінка потерпілого в певних ситуаціях є обставиною, що пом'якшує покарання.

Пудовочкін Ю. Е. залежно від наслідків поділяє психічне насильство на те: 1) яке пов'язане з розладом здоров'я; 2) яке не пов'язане з психічним розладом, але покликане змінити поведінку потерпілого [14, с. 77].

Ці класифікації психічного насильства мають істотне теоретичне та практичне значення, бо дозволяють об'єктивно дослідити механізм вчинення такого роду насильницьких злочинів і урахувати всі обставини при призначенні покарання винним у вчинення цих злочинів, а також займатись їх спеціально-кримінологічним попередженням.

Підводячи підсумки, слід зазначити, 1) психічне насильство є саме способом вчинення злочину, а не його засобом; 2) не є обгрунтованою позиція тих вчених, які виділяють, окрім фізичного та психічного, й інші види насильства як кримінально-правові категорії (сексуальне, інтелектуальне тощо); 3) психічне насильство може самостійно створювати склад насильницького злочину (погроза вбивством), а може виступати частиною більш складної суспільно небезпечної дії; психічне насильство як кримінально-правову категорію можна класифікувати на види за різними підставами. Ці класифікації мають важливе як теоретичне, так і практичне значення.

У подальшому автор планує дослідження конкретних проявів психічного насильства, які створюють як самостійний склад злочину, так і є як складовою частиною більш складної суспільно небезпечної дії.

Список літератури: 1. Фойницький И. Я. Уголовное право. Посягательства личные и имущественные. СПб., 1907. 2. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления. М., 1974. 3. Иванцова Н. Основные положения концепции общественно-опасного насилия в уголовном праве // Уголовное право. 2004. №4. 4. Даншин И. Н. О правовом понятии насилия // Тяжкие насильственные преступления против личности. Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения. Сб. науч. тр. /Под ред. Митрохина Н. П. Мн., 1992. 5. Навроцький В. О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації // Роль ОВС у сфері запобігання та протидії насильству. Львів, 2000. 6. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Х., 1982. 7. Жордания И. Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления. Тбилиси, 1977. 8. Леонтьев А. И. Деятельность, сознание, личность. М., 1975. 9. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: Дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1970. 10. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 // ВВРУ. 2002. №10. 11. Антоня Ю. М. Преступная жестокость. М., 1994. 12. Дедекава Н.В. Місце і роль насильства у суспільно-економічній формації // Роль ОВС у сфері запобігання та протидії насильству. Львів, 2000. 13. Москаль Д. П. Протидія сексуальному насильству: кримінально-правовий аспект // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: Мат-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф. Івано-Франківськ, 2005. 14. Пудовочкін Ю.Е. Уголовно-правовая борьба с вовлечением несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий: проблемы квалификации и профилактики. Ставрополь, 2000.

Надійшла до редакції 20.11.06